

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ
ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΙΚΗΣ ΕΔΡΑΣ
ΛΥΧΝΙΔΟΥ-ΑΧΡΙΔΑΣ



Φωτογραφία της Αχρίδας.

Είναι γενικά αποδεκτό ότι η γνωστή ήδη από την Αρχαιότητα (3ος αι. π.Χ.) εξέχουσα πόλη της Λυχνιδού ταυτίζεται με τη μεταγενέστερη Αχρίδα, η οποία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στα πολιτικά και εκκλησιαστικά πράγματα της ευρύτερης περιοχής της από τις αρχές του 11ου αι. και μετά. Όσον αφορά την επισκοπική ιστορία της Λυχνιδού τα στοιχεία που εντοπίζονται είναι εξαιρετικά ελλιπή. Αν και δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς η πόλη τιμήθηκε με επισκοπικό θρόνο, ωστόσο από τις λίγες σχετικά σωζόμενες μαρτυρίες προκύπτει ότι η Λυχνιδός αποτελούσε έδρα επισκόπου ήδη τον 4ο αι., αλλά σίγουρα η επισκοπική ιστορία της πρέπει να είναι αρκετά παλαιότερη. Σύμφωνα λοιπόν με τις πηγές ο πρώτος μαρτυρημένος επίσκοπος Λυχνιδού ήταν ο Ζώσιμος που έλαβε μέρος στη Σύνοδο της Σαρδικής (το 342 ή 343), ενώ ως τελευταίος αρχιερέας της μαρτυρείται ο Θεοδώρητος το έτος 519¹. Κατά τον Farlati ο Θεοδώρητος αρχιεράτευσε στη Λυχνιδό μέχρι περίπου το 530². Οι επίσκοποι αυτοί όμως είναι σαφές ότι καλύπτουν ένα μόνο τμήμα της χρονικής περιόδου, κατά την οποία η επισκοπή Λυχνιδού υπαγόταν εκκλησιαστικά στην Εκκλησία του Ιλλυρικού. Λίγα χρόνια αργότερα μετά το πέρας της αρχιερατείας του Θεοδώρητου, και συγκεκριμένα το 535, σημειώθηκε ένα σημαντικό γεγονός για τη πολιτική και την εκκλησιαστική ιστορία της περιοχής. Πρόκειται για την ίδρυση της αρχιεπισκοπής της Πρώτης Ιουστινιανής (Iustiniana prima), η οποία συγκροτήθηκε από ιλλυρικές επαρχίες που έως τότε ανήκαν εκκλησιαστικά στη δικαιοδοσία της μητροπόλεως Θεσσαλονίκης. Ο βυζαντινός αυτοκράτορας

1. Για την επισκοπή Λυχνιδού (-ών) βλ. Δεληκάρη, «Η επισκοπή Λυχνιδού (-ών)», σσ. 69-85.

2. Βλ. D. Farlati, *Illyrici Sacri tomus octavus: Ecclesia Scopiensis, Sardicensis, Marcianopolitana, Achridensis et Ternobensis. Cum earum suffraganeis auctore Jacobo Coletto olim Presbytero Societatis Jesu, Venetiis 1819*, σ. 161.

Ιουστινιανός Α΄ (527-565), επιθυμώντας να ανυψώσει τη γενέτειρά του σε διοικητικό και εκκλησιαστικό κέντρο, εξέδωσε το 535 τη Νεαρά 11, σύμφωνα με την οποία το Ταυρήσιον (τόπος καταγωγής του), που μετονομάστηκε σε Πρώτη Ιουστινιανή³, θα αποτελούσε έδρα υπάρχου και αρχιεπισκοπής⁴:

Ut Primae Iustinianae patriae nostrae pro tempore sacrosanctus antistes non solum metropolitanus, sed etiam archiepiscopus fiat, et certae provinciae sub eius sint auctoritate.

Μάλιστα δέκα χρόνια αργότερα (το 545) ο Ιουστινιανός με τη Νεαρά 131 επικύρωσε εκ νέου τη δικαιοδοσία της αρχιεπισκοπής αυτής⁵. Αν και η Πρώτη Ιουστινιανή, με βάση τα τελευταία πορίσματα της έρευνας, ταυτίζεται με τη σημερινή πόλη Caričin Grad, πενήντα περίπου χιλιόμετρα νοτιοδυτικά του Νις (Niš)⁶, ωστόσο συνδέθηκε από πολύ νωρίς με την αρχιεπισκοπή Αχριδών, και μάλιστα η αρχιε-

3. Για τη συζήτηση σχετικά με τον εντοπισμό της Πρώτης Ιουστινιανής και τις διάφορες προτάσεις των μελετητών βλ. Barišić, «Dosadašnji pokušaji», σσ. 128-140, και Dörmann, «Zur Problematik von Justiniana Prima», σ. 222. Βλ. και παρακάτω, υποσημ. 6.

4. Βλ. Ιουστινιαν., Νεαρά 11 [τ. III, σ. 94, 3-4 Schöll - Kroll]. Βλ. και Δελι-κάνης, *Πατριαρχικά έγγραφα*, τ. 3, σσ. 937 και 940 (όπου και μετάφρ. της Νεαράς). Γενικά για την αρχιεπισκοπή Πρώτης Ιουστινιανής και το εύρος της δικαιοδοσίας της βλ. Granić, «Justiniana Prima», σσ. 123-140, και R. A. Markus, «Carthage - Prima Justiniana - Ravenna: An aspect of Justinian's Kirchenpolitik», *Byzantion* 49 (1979) 289-292.

5. Βλ. Ιουστινιαν., Νεαρά 131 [τ. III, σσ. 655-656 Schöll - Kroll]. Βλ. ακόμη Θεοχαρίδης, *Ιστ. Μακεδ.*, σσ. 120-121.

6. Για τα αρχαιολογικά ευρήματα στην περιοχή βλ. Petković, «Les fouilles», σσ. 40-48 (κατά τον οποίο καμιά επιγραφή δεν στηρίζει την υπόθεση ότι το Caričin Grad θα μπορούσε να ταυτιστεί με την Πρώτη Ιουστινιανή)· A. Grabar, «Les monuments de Tsaritchin Grad et Justiniana Prima», *CA* 3 (1948) 49-63· Dj. Mano-Zisi, «Iskopavanja na Caričinom gradu 1953 i 1954 godine», *Starinar* n.s. 5-6 (1954-1955) 155-180· στον ίδιο, «Justiniana Prima (Caričin Grad)», στο: Kl. Wessel - M. Restle, *RLBK* 3 (1978) 687-717 (όπου και σχετική βιβλιογρ.)· B. Bavant, «La ville dans le Nord de l'Illyricum (Pannonie, Mésie I, Dacie et Dardanie)», στο: *Villes et Peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome, 12-14 mai 1982)* [CEFR 77], Rome 1984, σσ. 272-285· N. Duval - V. Popović (επιμ.), *Caričin Grad I. Les basiliques B et J de Caričin Grad quatre objets remarquables de Caričin Grad. Le trésor de Hajdučka Vodenica* [CEFR 75], Belgrade - Rome 1984· B. Bavant - V. Kondić - J.-M. Spieser (επιμ.), *Caričin Grad II. Le quartier sud-ouest de la ville haute* [CEFR 75], Belgrade - Rome 1990. Για τη σχετική συζήτηση βλ. Prinzing, «Entstehung», σ. 269, και υποσημ. 2 (όπου και βιβλιογρ.), και B. Bavant - V. Ivanišević, *Iustiniana Prima - Caričin Grad*, Beograd 2003, σσ. 44-46.

πισκοπή Αχριδών θεωρήθηκε και προβλήθηκε ως η διάδοχός της εκκλησιαστική έδρα.

Σύμφωνα με τον Lingenthal η Αχρίδα ταυτίστηκε εσφαλμένα με την Πρώτη Ιουστινιανή, επειδή οι αρχιεπίσκοποι της έφεραν τον τίτλο αλλά και απολάμβαναν τα δίκαια του αρχιεπισκόπου Πρώτης Ιουστινιανής⁷. Μαρτυρίες για την εσφαλμένη ταύτιση των δύο τοπωνυμίων εντοπίζονται ήδη τον 12ο αι., όπως προκύπτει αναντίρρητα από το χωρίο του Γουλιέλμου, ρωμαιοκαθολικού αρχιεπισκόπου της Τύρου της Φοινίκης, ο οποίος κατά το ταξίδι του από την Παλαιστίνη στη Μακεδονία το 1168 προς συνάντηση του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού έγραφε για την Αχρίδα⁸:

in provincia Pelagonia, in civitate que vulgo dicitur Butella, occurimus, iuxta illam antiquam et domini felicissimi et invictissimi et prudentis Augusti patriam domini Iustiniani civitatem, videlicet Iustinianam Primam, quae vulgo hodie dicitur Acreda.

Αλλά και τον 14ο αι. ο Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος σημείωνε σχετικά με την ταύτιση αυτή⁹:

Γέρας δ' ἑξαίσιον καὶ Ἀχριδῶ [leg. Ἀχρίδι] τῇ πατρίδι νέμων ὁ Ἰουστινιανὸς εἰς ἀρχιεπισκοπὴν ταύτην ἐτίμα καὶ αὐτοκέφαλον ἐκκλησίαν καθίστα πρώτην Ἰουστινιανὴν ὀνομάσας.

Σημειώνω τέλος ότι η σύνδεση αυτή (Πρώτη Ιουστινιανή – Λυχνιδός – Αχρίδα) καταγράφεται και στο λεγόμενο Χρονικόν της Μονής Ζωγράφου του 16ου (;) αι. (πρόκειται για το γνωστό *Svodna Gramota*)¹⁰:

ἤζνέσενέμь ѿ мѣста Прѣвѣ Ἰουστίνιανήε γράδα Ληχνηδονᾶ. ηἠία ῶ
εὐσεβῆμη γλίεμαγῶ Ὀχρίδα.

Μαρτυρίες για την ύπαρξη της αρχιεπισκοπής της Πρώτης Ιου-

7. Βλ. Lingenthal, *Beiträge*, σ. 6· βλ. επίσης Ναξίδου, *Εκκλησία και εθνική ιδεολογία*, σσ. 34-35. Πρβ. Α. Κ. Βαβούσκος, «Νομοκανονική θεώρηση του καθεστώτος κανονικής δικαιοδοσίας της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος», *Μακεδονικά* 36 (2007) 97-109 (ο οποίος ταυτίζει την αρχιεπισκοπή Πρώτης Ιουστινιανής με την αρχιεπισκοπή Αχριδών).

8. Βλ. Γουλιέλμ. Τύρου, [*Historia rerum*] 20, 4 [Π 916, 48-917, 52 Huygens = *Latinski izvori za bālgarskata istorija*, τ. 3, σ. 196]· βλ. ακόμη Ljubinković, «Tradicije Prime Justinijane», σ. 64, και Prinzing, «Entstehung», σ. 274.

9. Βλ. Νικηφ. Κάλλ., *Εκκλ. ιστ.* 17, 28 [PG 147, 292B].

10. Βλ. *Svodna Gramota*, στον Ivanov, *Bālgarski starini*, σ. 540, αρ. LXV.

στινιανής και τη δράση των αρχιερέων της ανευρίσκονται μέχρι τις αρχές του 7ου αι. Τελευταία χρονικά θεωρείται εκείνη που εντοπίζεται σε επιστολή του πάπα Γρηγορίου Α΄ του Μεγάλου (590-604) τον Φεβρουάριο του 601 προς τον διάκονο Ανατόλιο στην Κωνσταντινούπολη¹¹:

Scripsit mihi tua dilectio piissimum domnum nostrum reverentissimo fratri meo Iohanni Primae Iustinianae episcopo pro aegritudine capitis quam patitur praecipere succedi, ne fortasse, dum episcopi iura eadem civitas non habet, quod absit, ab hostibus pereat.

Αυτές οι εξαιρετικά ενδιαφέρουσες γραμματειακές μαρτυρίες ενισχύονται και από τα αρχαιολογικά ευρήματα στην περιοχή, τα οποία χρονολογούνται μέχρι και το πρώτο μισό του 7ου αι.¹² Κατά την κρατούσα άποψη η έκρυθμη κατάσταση που επικράτησε στα Βαλκάνια εξαιτίας των αβαροσλαβικών επιδρομών επηρέασε προφανώς άμεσα και την εκκλησιαστική κατάσταση στην περιοχή, με αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, την παρακμή και τη συνακόλουθη διάλυση της αρχιεπισκοπής Πρώτης Ιουστινιανής¹³. Μάλιστα η σχετικά ολιγοχρόνια

11. Βλ. *Gregorius, Anatolio diacono Constantinopolim*, στο: *Monumenta Germaniae Historica ... , Epistolarum*, τ. 2, μ. 3: *Gregorii I Registri*, εκδ. P. Ewald – L. M. Hartmann, Berolini 1899, επιστ. XI, 29, σσ. 299-300 [= *Latinski izvori za bālgarskata istorija*, τ. 1, Sofija 1958, σ. 378]. Βλ. ακόμη Mansi, *Sacrorum conciliorum*, τ. 9, στ. 1115-1117 και 1190-1191 (δύο επιστολές του πάπα Γρηγορίου Α΄ προς τον Ιωάννη, αρχιεπίσκοπο Πρώτης Ιουστινιανής)· πρβ. και ό.π. στ. 147-148· Barišić, «Dosadašnji pokušaji», σ. 127· Dörmann, «Zur Problematik von Justiniana Prima», σ. 230, και Gardašević, «Kanoničnost» σ. 53.

12. Όπως π.χ. τα νομίσματα που βρέθηκαν στο Caričin Grad και τα οποία χρονολογούνται μέχρι τη βασιλεία του αυτοκράτορα Ηρακλείου (610-641)· βλ. Petković, «Les fouilles», σ. 47.

13. Βλ. ενδεικτικά Granić, «Justiniana Prima», σ. 139· F. Dvornik, «La lutte entre Byzance et Rome à propos de l'Illyricum au IXe siècle», στο: *Mélanges Charles Diehl*, τ. 1, σσ. 65-66· R. F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and southern Serbia. A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*, London 1963, σσ. 94 και 188· V. Popović, «Les témoins archéologiques des invasions avaro-slaves dans l'Illyricum byzantin (V)», *MEFR (Antiquité)* 87/1 (1975) 445-504· A. Avenarius, «Awarische Überfälle und die byzantinischen Provinzen am Balkan im 7. Jahrhundert», στο: M. Berza – E. Stănescu (επιμ.), *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines*, τ. 2, București 1975, σσ. 299-305· Θεοχαρίδης, *Ιστ. Μακεδ.*, σσ. 121-122· D. I. Pallas, «L'Illyricum Oriental. Aperçu historique. La problématique de son archéologie chrétienne», *Θεολογία* 51/1 (1980) 67 και 72· Dörmann, «Zur Problematik von Justiniana Prima», σ. 230· Ναξίδου, *Εκκλησία και εθνική ιδεολογία*, σ. 15, και στην ίδια, «An Aspect of the Medieval History», σ. 157.

ύπαρξη της εν λόγω αρχιεπισκοπής καθώς και η μη μνεία προκαθημένου της σε καμιά από τις Οικουμενικές Συνόδους που συγκλήθηκαν μετά την ίδρυσή της, έδωσαν αφορμή σε κάποιους μελετητές να υποστηρίξουν την ακραία άποψη ότι η αρχιεπισκοπή αυτή είτε δεν υπήρξε ποτέ είτε ότι διαλύθηκε ενωρίτερα από ό,τι πραγματικά συνέβη αυτό¹⁴. Όσον αφορά την ίδρυση της διαδόχου αρχιεπισκοπής Αχριδών μεσολάβησε διάστημα τεσσάρων περίπου αιώνων, αφού έχει αποδειχθεί πλέον με βάση ασφαλή στοιχεία ότι λανθασμένα θεωρήθηκε από αρκετούς μελετητές ο Γαβριήλ «Αχρίδης» που υπέγραψε στα Πρακτικά της συνόδου που συγκλήθηκε από τον πατριάρχη Φώτιο το 879 ως «επίσκοπος» Αχριδών¹⁵. Ο τίτλος του αφορά την θρακική επισκοπή Αχριδού, όχι την Αχρίδα¹⁶. Άλλωστε ήδη πριν από την ίδρυση της αρχιεπισκοπής Πρώτης Ιουστινιανής υπήρχε στην περιοχή η επισκοπή Λυχνιδού, η οποία γνωρίζουμε ότι συνέχιζε να θεωρείται από το Οικουμενικό Πατριαρχείο ως υφιστάμενη μέχρι τις αρχές του 11ου αι. και μάλιστα χωρίς καμιά μεταβολή του τίτλου της, όπως προκύπτει από τα σχετικά εκκλησιαστικά Τακτικά¹⁷. Η εδαφική επέκταση όμως

14. Βλ. π.χ. Δελικάνης, *Πατριαρχικά έγγραφα*, τ. 3, σσ. 946-948.

15. Βλ. ενδεικτικά Δελικάνης, *Πατριαρχικά έγγραφα*, τ. 3, σσ. 955-958 και 1053-1054· I. Snegarov, «Grad Ochrid. Istoričeski očerk», *MPr* 4/1 (1928) 100· Γ. Κονιδάρης, «Πότε παρήχμασε και εξέλιπε και εκκλησιαστικώς ως μητρόπολις η Νικόπολις και ανεδείχθη η Ναύπακτος», στο: Στ. Κυριακίδης – Α. Ξυγόπουλος – Π. Ζέπος (επιμ.), *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 12-19 Απριλίου 1953)* [= περιοδ. *Ελληνικά*, Παράρτ. αρ. 9], τ. Β', Αθήναι 1956, σσ. 174, 180, 187 και 192· I. Dujčev, κ.ά. (εκδ.), *Grăcki izvori za bālgarskata istorija*, τ. 4, Sofija 1961, σ. 117· Petrović, «Istorijsko-pravna strana», σ. 182· B. Panov, *Srednovekovna Makedonija od makedonskata srednovekovna istorija*, τ. 3, Skopje 1985, σ. 695· Schellewald, *Die Architektur*, σ. 117· Grozdanov, «Najstarite portreti», σ. 241· Dragojlović, «Žitija Klimenta Ohridskog», σ. 258· Ναξίδου, *Εκκλησία και εθνική ιδεολογία*, σ. 15· στην ίδια, «An Aspect of the Medieval History», σ. 157· T. Filiposki, «Prašanjeto za proodnosta na zapadniot del od patot Via Egnatia (Drač-Solun) vo vtorata polovina na IX vek», στο: *Pätuvaniyata v srednovekovna Bālgarija. Materiali ot pärvata nacionalna konferencija "Pätuvane kām Bālgarija. Pätuvaniyata v srednovekovna Bālgarija i sävremennijat turizām" Šumen*, 8-11.05.2008 g., Veliko Tärново 2009, σ. 114· στον ίδιο, «The Ohrid Bishopric», σ. 276, κ.ά.

16. Σχετικά με το θέμα αυτό βλ. Α. Δεληχάρη, «Ζητήματα ιστορικής γεωγραφίας των Βαλκανίων. Ι. Η επισκοπή Αχριδού και η μητρόπολη Μορ(ρ)αχριδών», *Ελληνικά* 60 (2010) 152-153 και 178-183.

17. Βλ. Τακτικά 3³⁰³ [σ. 236 Darrouzès], (ο Λυκινίδου), και 10⁶¹⁹ [σ. 330 Darrouzès] (ο Λυκινίδων). Τη δεύτερη περίοδο της εκκλησιαστικής ιστορίας της Λυχνιδού θα την πραγματευθώ λεπτομερώς στο δεύτερο μέρος του σχετικού άρθρου μου.

του βουλγαρικού κράτους κατά τη βασιλεία του Βόρη Α΄ (852-889) σίγουρα επηρέασε και την εκκλησιαστική κατάσταση στην παραπάνω περιοχή. Βέβαια το Βυζάντιο δεν έπαυσε να θεωρεί ένα μεγάλο μέρος των κατακτημένων πλέον εδαφών, αν όχι όλα, δυνάμει βυζαντινά¹⁸. Χαρακτηριστικό για την άποψη αυτή είναι το χωρίο από την Α΄ Επιστολή του Ρωμανού Λεκαπηνού προς τον Συμεών:

Οὐ γὰρ ἐθίσαντες Ῥωμαῖοι τὴν ἑαυτῶν γῆν κατέχεσθαι παρ' ὑμῶν, ἐπιλήσμονες ταύτης ἐγένοντο· ἀλλὰ καὶ τοὺς τοῦτο τότε παραχωρήσαντας βασιλεῖς οὐ μικρῶς καταμémφονται, ὡς καταδεξαμένους ὑμᾶς τὴν τοιαύτην παροικῆσαι γῆν.

Γι' αυτόν κυρίως τον λόγο πιστεύουμε ότι μετά το αίτημα του βούλγαρου ηγεμόνα Συμεών (893-927) για τοποθέτηση αρχιερέα σλαβικής καταγωγής στη συγκεκριμένη περιοχή, δημιουργήθηκε από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως περίπου στα εδάφη της παλαιάς Λυχνιδού η νέα επισκοπή Βελίτζης με πρώτο επίσκοπό της τον άγιο Κλήμη, μαθητή των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου.

Προς καλύτερη κατανόηση των όσων αναπτύσσονται εδώ πρέπει να διευκρινισθεί ότι ήδη από το 870 με απόφαση του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως υφίσταται η Βουλγαρική Εκκλησία, η οποία, παρά το καθεστώς εσωτερικής αυτονομίας της, υπαγόταν στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Επικεφαλής της τέθηκε ο Ιγνάτιος, ο οποίος το 870 στάλθηκε ως αρχιεπίσκοπος Πρεσλάβας. Ο Κλήμης ως επίσκοπος Βελίτζης κανονικά πρέπει να υπαγόταν στη δικαιοδοσία του προκαθημένου της Βουλγαρικής Εκκλησίας (αν και δεν διασώζεται σχετική μαρτυρία· αντίθετα είναι σαφές ότι του είχε δοθεί μεγάλη ελευθερία δράσης, και αυτό αποτελεί ίσως μια ακόμη ένδειξη για τη διασάλευση της εκκλησιαστικής τάξης σε μία περιοχή που κάθε τόσο βρισκόταν κάτω από διαφορετική κυριαρχία). Ωστόσο η βυζαντινοβουλγαρική συνθήκη του έτους 927 είχε ως αποτέλεσμα την ίδρυση του «πατριαρχείου» Δρίστρας (στην ουσία επρόκειτο για έναν τμητικό τίτλο), ενώ η Πρεσλάβα υποβιβάστηκε σε επισκοπή. Το «πατριαρχείο» αυτό καταργήθηκε αργότερα από τον Ιωάννη Τσιμισκή, και η Βουλγαρική Εκκλησία υποτάχθηκε εκ νέου στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως¹⁹. Ο Filiposki βέβαια θεωρεί πιθανό ότι η ανασυσταθείσα επισκοπή Λυχνιδού, μετονομασμένη πλέον σε

18. Βλ. Ρωμαν. Λεκαπ., *Επιστ. Α΄* [σ. 663 Σακκελίωv]. Βλ. και Ταχιάος, «Το εφήμερο κράτος του Σαμουήλ», σσ. 371-375.

19. Σχετικά βλ. και Ταρνανίδης, *Η διαμόρφωσις*, σσ. 85-96· στον ίδιο, *Θεωρία και πράξις*, σσ. 77-81, και I. Dujčev, «Il patriarcato bulgaro del secolo X», στο έργο του ίδιου *Medioevo Bizantino-Slavo*, τ. 3: *Altri saggi di storia politica e letteraria*, Roma 1971, σσ. 243-266.

επισκοπή Αχρίδας, δημιουργήθηκε το πρώτο μισό του 9ου αι. ή το αργότερο στα μέσα του 9ου αι. Επίσης πιστεύει ότι ο άγιος Κλήμης, φτάνοντας ως επίσκοπος στην Αχρίδα, μάλλον συνάντησε εκεί τον βυζαντινό επίσκοπο της πόλης, με τον οποίο είχε επαφές, καθώς και ότι για ένα χρονικό διάστημα οι δύο αυτοί επίσκοποι συνυπήρξαν στην Αχρίδα. Ωστόσο, ακριβώς εξαιτίας της υπάρξεως του βυζαντινού επισκόπου Αχρίδας, δεν ορίστηκε η πόλη αυτή ως έδρα της νέας σλαβικής επισκοπής παρά το γεγονός ότι αποτέλεσε το κέντρο δράσης του Κλήμη. Είναι σαφές κατά τον μελετητή ότι η Αχρίδα δεν μπορούσε να είναι ταυτόχρονα έδρα δύο διαφορετικών και αντίθετων μεταξύ τους Εκκλησιών, δηλ. της επισκοπής Αχρίδας και της σλαβικής επισκοπής του Κλήμη²⁰.

Θα πρέπει λοιπόν να θεωρήσουμε βέβαιο ότι κατ' αυτή τη χρονική περίοδο η υφιστάμενη έως τότε εκκλησιαστική κατάσταση είχε διασαλευτεί και ότι η επισκοπή Λυχνιδού δεν είχε αρχιερέα²¹. Στον Βίον του Κλήμη γίνεται ρητά λόγος ότι η Αχρίδα περιλαμβανόταν στη δικαιοδοσία του και μάλιστα αποτελούσε τον προσφιλή τόπο διαμονής του, καθώς και ένα από τα κέντρα της επισκοπικής δράσης του²². Ωστόσο, κατά τη σύντομη προσάρτηση των εδαφών αυτών στο βυζαντινό κράτος από τον Ιωάννη Τσιμισκή, η Λυχνιδός εμφανίζεται και πάλι στα Τακτικά της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως²³. Γρήγορα όμως μεταβλήθηκε εκ νέου και αυτό το εκκλησιαστικό καθεστώς, όταν δημιουργήθηκε το εφήμερο κράτος του Σαμουήλ (976-1018) με κέντρο την Πρέσπα και λίγο αργότερα την Αχρίδα. Είναι πολύ πιθανόν ο Σαμουήλ να ακολούθησε τη θεωρία ότι κάθε ανε-

20. Βλ. Filiposki, «The Ohrid Bishopric», σσ. 277-280 και υποσημ. 23, και σσ. 282-283.

21. Φυσικά την εποχή αυτή δεν τίθεται πλέον θέμα ύπαρξης της αρχιεπισκοπής της Πρώτης Ιουστινιανής.

22. Βλ. Θεοφύλ., *Βίος Κλήμ.* XVII 54 [σ. 98, 742-745 Iliev]· ό.π. XXIII 67 [σ. 100, 882-884], και ό.π. XXIV 70 [σ. 102, 915-916]. Σύμφωνα με τον Dragojlonić, «Žitija Klimenta Ohridskog», σσ. 257-258, βέβαια η Αχρίδα υφίστατο ως επισκοπή πριν την άφιξη του Κλήμη. Θεωρεί ότι ο Γαβριήλ Αχρίδης (κατά τον Dragojlonić επίσκοπος Αχρίδας) μετά τη Σύνοδο του 879 δεν επέστρεψε στην Αχρίδα. Έτσι ολόκληρη η περιοχή της Αχρίδας με την πόλη της ως κέντρο της επισκοπής περιήλθε στη δικαιοδοσία του Κλήμη. Σχετικά με αυτό πρέπει να παρατηρηθεί ότι πράγματι η Αχρίδα υφίστατο ως επισκοπή σίγουρα όμως όχι με τον τίτλο «Αχριδών» αλλά «Λυχνιδού», όπως ήδη έχουμε επισημάνει.

23. Στο αναθεωρημένο Τακτικόν του Τσιμισκή [= Τακτικό 10 Darrouzès] εμφανίζεται εκ νέου η επισκοπή Λυχνιδού, αφού ήδη το 971 είχε επανακτηθεί το δυτικό τμήμα του θέματος Δυρραχίου, στο οποίο ανήκε και η Λυχνιδός· βλ. Τακτικό 10⁶¹⁹ [σ. 330 Darrouzès].



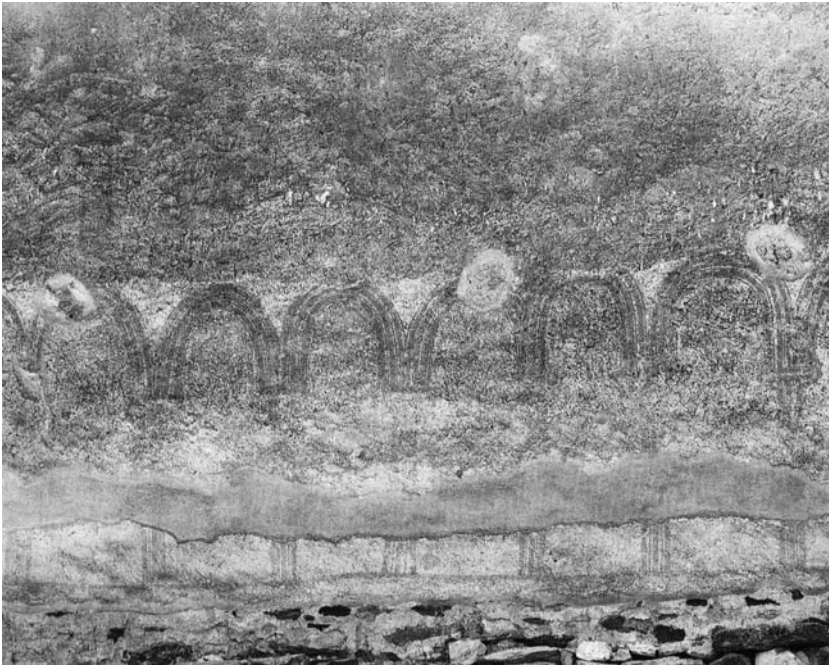
Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στο ομώνυμο νησί στη Μικρή Πρέσπα.

ξάρτητο κράτος πρέπει να διαθέτει τη δική του Εκκλησία, οπότε και επεδίωξε εκκλησιαστική αυτονομία²⁴.

Ο Prokić υποστήριξε ότι το «πατριαρχείο» Αχρίδας δεν είναι ταυτόσημο με το βουλγαρικό πατριαρχείο Δρίστρας, αλλά ούτε και με την αρχιεπισκοπή Πρώτης Ιουστινιανής. Δημιουργήθηκε ανεξάρτητο στο βασίλειο της Αχρίδας, και η δημιουργία του είναι το φυσικό επακόλουθο της ίδρυσης του κράτους του Σαμουήλ. Όπως ο Σαμουήλ δεν διατήρησε ως πρωτεύουσα τη Μεγάλη Πρεσλάβα, αλλά προτίμησε την Αχρίδα, έτσι και η έδρα των βουλγάρων πατριαρχών μεταφέρθηκε στην Αχρίδα. Σύμφωνα λοιπόν με τον μελετητή αυτόν η ίδρυση του «πατριαρχείου» της Αχρίδας χρονολογείται το 990, δηλ. το έτος κατά το οποίο η πόλη έγινε και πρωτεύουσα του κράτους του Σαμουήλ²⁵.

24. Βλ. Prokić, «Postanak», σ. 261 (όπου υποστηρίζεται ότι ο Σαμουήλ θα χρειαζόταν έναν πατριάρχη για να τον στέψει τσάρο), και Belčovski, *Istoriskite osnovi*, σ. 28.

25. Βλ. Prokić, «Postanak», σσ. 201-202 και 222. Βλ. ακόμη Panov (επιμ.), *Istorija na makedonskiot narod*, σ. 373 (St. Antoljak και B. Panov) (όπου υποστηρίζεται ότι αμέσως μετά την ανακήρυξη του Σαμουήλ σε τσάρο η νεοϊδρυμένη «Μακεδονική Εκκλησία» με την άδεια του πάπα Γρηγόριου Ε' (996-999) προήχθη σε τιμή αρχιεπισκοπής).



Οι αφίδες με τις αναγραφές των επισκοπικών θρόνων «της εκκλησιαστικής οργάνωσης του κράτους του Σαμουήλ» (;) στη βασιλική του αγίου Αχιλλείου στο ομώνυμο νησί στη Μικρή Πρέσπα (τέλη 10ου/αρχές 11ου αι.).

Για την ύπαρξη ανεξάρτητης εκκλησιαστικής αρχής κατά την εποχή του Σαμουήλ υποστηρίχθηκε ότι μαρτυρεί η αναγραφή ονομάτων επισκοπικών θρόνων στη βασιλική του αγίου Αχιλλείου που ανοικοδόμησε (τέλη 10ου αι.) ο Σαμουήλ στο ομώνυμο νησί στη Μικρή Πρέσπα. Επάνω από το σύνθρονο της αφίδας του ιερού βήματος απεικονίζονται αφίδες (κατ' άλλους δεκατέσσερις, κατ' άλλους δεκαοκτώ), ζωγραφισμένες με κόκκινο χρώμα. Ανάμεσα σε αυτές αναγράφονται στα Ελληνικά έδρες επισκοπών που κατά πάσα πιθανότητα υπάγονταν στην Εκκλησία του κράτους του Σαμουήλ. Από τις αναγραφές αυτές διαβάζονται με βεβαιότητα οι ονομασίες των θρόνων Βιδύνης, Κεφαληνίας, Βεροίας, Ηρακλείας, Σελασφόρου, Σκοπίων, και Σαρδικής²⁶. Ο Snegarov βέβαια προσπαθώντας να αποδείξει τη

26. Σχετικά με τη χρονολόγηση των αναγραφών αυτών υπήρξαν διαφωνίες μεταξύ των μελετητών. Σύμφωνα με τον Miljukov, «Christianskija drevnosti», σσ. 50-53, οι εν λόγω αναγραφές θα πρέπει να χρονολογηθούν είτε μέχρι το 1002 είτε αμέσως μετά το 1020. Βλ. ακόμη Ivanov, *Bălgarski starini*, σσ. 56-57, αρ. X/1 (τις χρονολογεί περί το 1000), και Μουτσόπουλος, *Μνημεία Μακεδονίας*, σσ.

νομιμότητα τόσο του τίτλου του «αυτοκράτορα», τσάρου, που έφερε ο Σαμουήλ όσο και την κανονικότητα του «πατριαρχείου» της Αχρίδας επί Σαμουήλ καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ουσιαστικά δεν υπήρξε καμιά αλλαγή σε όσα προβλέπονταν από τον Ρωμανό Δεκαπτηνό για το αυτοκέφαλο της Βουλγαρικής Εκκλησίας, οπότε ο Σαμουήλ δεν χρειαζόταν να απευθυνθεί σε καμιά άλλη εκκλησιαστική αρχή (π.χ. στον πάπα) προκειμένου να λάβει το στέμμα²⁷. Ακόμη σημειώνει ότι ο Σαμουήλ διατηρούσε καλές σχέσεις με τον πάπα. Αυτό φαίνεται και από το γεγονός ότι, αν και ανάμεσα στα εδάφη που κατέκτησε ο βούλγαρος τσάρος, συμπεριλαμβάνονταν επαρχίες που εκκλησιαστικά υπάγονταν στον πάπα, αυτός ενσωμάτωσε στην Εκκλησία του μόνο την επαρχία Ράσης (-ου), η οποία ανήκε στη Βουλγαρική Εκκλησία ήδη επί τσάρων Βόρη και Συμεών. Τις υπόλοιπες τις άφησε στη δικαιοδοσία της Ρώμης. Ο Antoljak ωστόσο υποστηρίζει ότι ο Σαμουήλ έλαβε το στέμμα και τον τίτλο του rex (και όχι του τσάρου) από τον παπική Εκκλησία, και προφανώς γι' αυτόν τον λόγο επέτρεψε στον πάπα Γρηγόριο Ε' να ανυψώσει την επισκοπή του Ντουμπρόβνικ σε αρχιεπισκοπή, στην οποία πλέον υπάγονταν οι επισκοπές στο Ston, στο Trebinje, στο Kotor, στο Bar (Αντίβαρις), καθώς και, σύμφωνα μ' αυτόν, η επισκοπή στη Ράση, αν και εδαφικά ανήκαν στο δικό του κράτος²⁸. Αλλά και σε έγγραφο (έτ. 1204) του τσάρου Καλογιάν προς τον πάπα Ιννοκέντιο Γ' (1198-1216) σημειώνεται ότι ο αρχιερέας της Ρώμης είχε στέφει τον Σαμουήλ²⁹:

Et diligenter perscrutantes, in eorum invenimus scripturis quod beate memorie illi imperatores Bulgarorum et Blachorum, Symeon, Petrus et Samuel, et nostri predecessores coronam pro imperio eorum et patriarchalem benedictionem acceperunt a sanctissima Dei Romana ecclesia et ab apostolica sede, principe apostolorum Petro.

42-43. Ορισμένοι μελετητές τάχθηκαν υπέρ της μεταγενέστερης χρονολόγησης των αναγραφών· ενδεικτικά βλ. Γ. Α. Σωτηρίου, «Ο βυζαντινός ναός του αγίου Αχιλλείου της Πρέσπας και αι βουλγαρικοί περί της ιδρύσεως τούτου απόψεις», ΠΑΑ 20 (1945) 11-14· Στ. Πελεκανίδης, *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας* [ΕΜΣ ΙΜΧΑ 35], Θεσσαλονίκη 1960, σσ. 66-67, και Ταχιάος, «Το εφήμερο κράτος του Σαμουήλ», σ. 386 (μέσα 11ου αι.).

27. Βλ. Snegarov, *Istorija*, τ. 1, σσ. 16-21.

28. Βλ. Antoljak, *Samuilovata država*, σσ. 80-81 και 84.

29. Βλ. Καλογιάν, *Instrumentum* [PL 215, 287B] [= *Latinski izvori za bǎlgarskata istorija*, τ. 3, Sofija 1965, σσ. 334-335].

η ίδια πληροφορία εντοπίζεται και σε επιστολή του πάπα Ιννοκέντιου Γ΄ προς τον βασιλιά της Ουγγαρίας³⁰:

Nam antiquitus in Bulgaria multi reges succesive fuerunt auctoritate apostolica coronati, sicut Petrus et Samuel et alii nonnulli post illos.

Ο Ostrogorski κινούμενος περίπου στο ίδιο πνεύμα θεωρεί ότι το κράτος του Σαμουήλ συνδεόταν ιδεολογικά με το παλιό βουλγαρικό κράτος, γι' αυτό τόσο ο Σαμουήλ όσο και οι Βυζαντινοί το ονόμασαν βουλγαρικό, αν και στην πραγματικότητα επρόκειτο για ένα εντελώς νέο κράτος. Ομοίως και ο Prinzing, ο οποίος εικάζει ότι, αν ο Σαμουήλ προχώρησε πράγματι στη δημιουργία πατριαρχείου, πρέπει μάλλον να βασίστηκε στην προϊστορία της Βουλγαρικής Εκκλησίας, και συγκεκριμένα στην ανύψωση του αρχιεπισκόπου Δαμιανού Δρίστρας σε πατριάρχη μάλλον μετά το 934 με την άδεια του Ρωμανού Λεκαπηνού³¹. Όσον αφορά την Εκκλησία του κράτους αυτού ο Ostrogorski υποστηρίζει ότι ο Σαμουήλ ουσιαστικά αποκατέστησε το βουλγαρικό πατριαρχείο που είχε καταργήσει ο Τσιμισκής³². Ωστόσο πρέπει να επισημανθεί ότι οι πηγές μας παρέχουν πενιχρές μόνο πληροφορίες για την εκκλησιαστική κατάσταση την εποχή του Σαμουήλ, ούτως ώστε δεν είναι δυνατή η εξαγωγή οποιουδήποτε ασφαλούς σχετικού συμπεράσματος. Συγκεκριμένα στην άγνωστου συντάκτη *Ακολουθία του αγίου Ιωάννου του Βλαδιμήρου* (ηγεμόνα της Διόκλειας) γίνεται λόγος για έναν αρχιεπίσκοπο Αχριδών ονόματι Νικόλαο³³. Η επόμενη

30. Βλ. *Innocentius III papa querellis Hemerici regis Ungariae respondet*, στο: *Latinski izvori za bālgarskata istorija*, τ. 3, Sofija 1965, σ. 353.

31. Βλ. Prinzing, «Kirchenprovinz Bulgarien/Ohrid», σσ. 391-392. Πρβ. και Β. Κατσαρός, «Το σχέδιο εκβυζαντινισμού του ελληνικού χώρου κατά την εποχή της μακεδονικής δυναστείας. Από την ειρηνευτική (θρησκευτική) πολιτική και διπλωματία στη σύγκρουση: Μύθοι και Πραγματικότητες», στο: *Νιχωρίτης (επιμ.), Κύριλλος και Μεθόδιος*, σσ. 291-292.

32. Βλ. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, σσ. 287-288.

33. Βλ. *Ακολουθία του αγίου Ιωάννη του Βλαδιμήρου* [*Cyrrillomethodianum* 10, 1986, 178]: *ἀγιώτατος βλαστός (ο Ιωάννης Βλαδίμηρος)... ἔλαμπε με ἀρεταῖς καὶ χάριστες, νηστείας, ἀγρυπνίας, ... καλῶς τε καὶ θεαρέστως ἀπὸ τὸν ἀγιώτατον τότε Ἀχριδῶν ἀρχιεπίσκοπον παιδαγωγηθεὶς τὸν σοφώτατον καὶ ἐν ἀγίοις Νικόλαον τὸν θαυμαστόν*. Ο Snegarov, *Istorija*, τ. 1, σσ. 27-28, σημειώνει ότι ο Νικόλαος μνημονεύεται εδώ ως αρχιεπίσκοπος και όχι ως πατριάρχης, επειδή η *Ακολουθία* συντάχθηκε μετά την κατάληψη της Αχρίδας από τους Βυζαντινούς και τον υποβιβασμό του πατριαρχείου της σε αρχιεπισκοπή. Ο Νικόλαος μνημονεύεται επίσης στον κατάλογο των αγίων του βουλγαρικού λαού που είναι συνημμένος στη βουλγαρική ιστορία στο χφ. της Μονής Ζωγράφου, ενώ απουσιάζει από τον κατάλογο αρχιεπισκόπων της Βουλγαρίας. Βλ. και Ivanov, *Bālgarski starini*, σ. 641, αρ. LXXVI.

μνεία σχετικά με την ύπαρξη αρχιεπισκοπής την εποχή του Σαμουήλ προέρχεται από το δεύτερο σιγίλλιο του Βασιλείου Β΄, το οποίο όριζε η νέα αρχιεπισκοπή να έχει υπό τη δικαιοδοσία της όλες τις βουλγαρικές επισκοπές που υπάγονταν σ' αυτήν και κατά την εποχή του τσάρου Πέτρου αλλά και του Σαμουήλ³⁴:

ἀλλὰ πάσας τὰς Βουλγαρικὰς ἐπισκοπὰς, αἱ ὑπὸ Πέτρου τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ Σαμουήλ ἐδεδεσπόζοντο καὶ κατεῖχοντο καὶ παρὰ τῶν τότε ἀρχιεπισκόπων,

ενώ η τελευταία αναφορά εντοπίζεται στον Ιωάννη Σκυλίτζη και σχετίζεται με τον αρχιεπίσκοπο Βουλγαρίας Δαβίδ³⁵:

ἐπεὶ δὲ ὁ Γαβριήλ παρὰ τοῦ Ἰωάννου ἀπώλετο, καὶ οὗτος παρὰσπονδηθεὶς καὶ τοῖς ὄρκοις πιστεύσας παρὰ Ἰωάννου δοθεῖσιν αὐτῷ διὰ Δαβίδ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας ἑαυτὸν ἐνεχείρισε καὶ μετὰ μικρὸν ἀπεσφάγη ... ἔτυχε γὰρ ἀλοῦς παρὰ τοῦ Σαμουήλ καὶ ἐπὶ εἴκοσι καὶ δύο χρόνους ὧν ἐν τῇ φυλακῇ. ἄρτι δὲ τῇ Στρουμβίτζῃ προσήγγισεν ὁ βασιλεὺς, καὶ ἤκεν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας Δαβίδ μετὰ γραμμάτων Μαρίας τῆς Ἰωάννου γυναικὸς ὑπισχνουμένης ἐκστῆναι Βουλγαρίας, εἰ τεύξεται τῶν κατὰ σκοπόν³⁶.

Ο αρχιεπίσκοπος Δαβίδ μνημονεύεται τα έτη 1015/1016 και 1017/1018, δηλαδή ουσιαστικά λίγο πριν την ολοκληρωτική κατάκτηση του κράτους του Σαμουήλ από τον Βασίλειο Β΄. Βέβαια από διάφορους μελετητές ως τελευταίος προκαθήμενος της Εκκλησίας του κράτους αυτού καταγράφεται ο Ιωάννης³⁷. Ο συγκεκριμένος ιεράρχης μνη-

34. Βλ. Σιγίλλιο 2 [σ. 44, 15-17 Gelzer = σσ. 555-556 Ivanov].

35. Βλ. Ιω. Σκυλ., *Σύν. ιστ.* 38 [σ. 354, 67-70 Thurn] και ό.π. 41 [σ. 357, 74-79 Thurn]. Πρβ. και Ιω. Ζωναρ., *Επιτ. ιστ.* 17, 9 [III 566, 2-5 Büttner-Wobst]. Βλ. ακόμη Lingenthal, *Beiträge*, σ. 10.

36. Διευκρινίζω εδώ ότι στον κώδ. Vindob. gr. 74 (που περιέχει το έργο του Σκυλίτζη) αντί για το όνομα του Δαβίδ παραδίδεται *Ιωάννης*. Παίρονοντας αφορμή από αυτό ο Prokić εξετάζει τις πηγές και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Φίλιππος ήταν ο πρώτος πατριάρχης που αρχιεράτευσε (από το 990 έως το 1015, δηλ. το έτος θανάτου του Γαβριήλ Radomir, γιου του Σαμουήλ) στην Αχρίδα, ενώ άμεσος διάδοχός του υπήρξε ο Ιωάννης (από τα τέλη του 1015 ή αρχές του 1016)· βλ. Prokić, *Die Zusätze*, σ. 32, αρ. 32, και σ. 33, αρ. 38· στον ίδιο, «Prvi Ohridski arhiepiskop», σσ. 276-285, και στον ίδιο, «Po - stanak», σσ. 224-235 (όπου εκτίθεται αναλυτικά ο συλλογισμός του ότι ο Δαβίδ ποτέ δεν διετέλεσε πατριάρχης Αχρίδας).

37. Στον Κατάλογο αρχιεπισκόπων Βουλγαρίας [Οι αρχιεπίσκοποι Βουλγαρίας, στον Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida*, σ. 6] ως αρχιεπίσκοπος Αχρι-

μονεύεται στο πρώτο και το δεύτερο σιγίλλιο του Βασιλείου Β΄ Βουλγαροκτόνου, στον κατάλογο αρχιεπισκόπων της Βουλγαρίας (δ δεύτερο μισό του 12ου αι.), καθώς και στις προσθήκες (στη συγκεκριμένη περίπτωση πρόκειται για διόρθωση του ονόματος του αρχιερέα από Δαβίδ σε Ιωάννη) του Μιχαήλ Δεαβόλεως στη *Σύνοψιν Ιστοριών* του Σκυλίτζη (αρχές 12ου αι.)³⁸. Ωστόσο παραμένει αδιευκρίνιστο στις πηγές, αν ο Ιωάννης ήταν, πριν την τοποθέτησή του από τον Βασίλειο Β΄, αρχιερέας³⁹, και μάλιστα ποιας επαρχίας, όπως επίσης και ο τρόπος με τον οποίο τοποθετήθηκε σ' αυτήν⁴⁰.

Το 1018 ο Βασίλειος Β΄ Βουλγαροκτόνος κατέλυσε το κράτος του Σαμουήλ και ενσωμάτωσε τα εδάφη του στο βυζαντινό κράτος, δημιουργώντας το θέμα Βουλγαρίας με έδρα τα Σκόπια⁴¹. Τότε ή ίσως λίγο αργότερα σύμφωνα με κάποιους μελετητές ιδρύθηκε και το Παραδουνάβιο ή Παρίστριο θέμα⁴² με κέντρο τη Δρίστρα⁴³. Όπως φαίνεται, σε θέμα οργανώθηκε και η περιοχή του Δούναβη και του

δών πριν τον Ιωάννη καταγράφεται ο Φίλιππος (: *Φίλιππος ἐν Λυχνίδῃ* [leg. -δι], *τῇ πάλαι μὲν Σασσαρίπῃ προσαγορευομένη, νῦν δὲ Ἀχρίδι*).

38. Βλ. παρακάτω, κεφ. Τίτλοι... (σσ. 109-110).

39. Βλ. Prokić, «Prvi Ohridski arhiepiskop», σσ. 267-268 και 289-290, και στον ίδιο, «Postanak», σ. 237 (θεωρεί ότι ο Ιωάννης ήταν ο πρώτος αρχιερέας, ο τίτλος του οποίου από πατριάρχης (Αχριδών) άλλαξε σε αρχιεπίσκοπος)· βλ. ακόμη Belčovski, *Istoriskite osnovi*, σσ. 31-32· Pirivatric, *Samuilova država*, σ. 158 και υποσημ. 70 (ο οποίος ως πρόσθετο επιχείρημα προσκομίζει και ένα χωρίο από τον επίλογο της σλαβικής μετάφρασης του *Βίου του αγίου Αντωνίου* από τον Ιωάννη Πρεσβύτερο, όπως παραδίδεται σε σερβικό χειρόγραφο του 14ου αι., όπου σημειώνεται ότι η μετάφραση αυτή έγινε κατ' εντολή του αρχιεπισκόπου τους Ιωάννη, ο οποίος ήταν πατριάρχης της βουλγαρικής γης).

40. Για το ζήτημα αυτό βλ. παρακάτω, κεφ. Τίτλοι... (σσ. 107-109).

41. Βλ. Ιω. Σκυλ., *Σύν. ιστ.* 41 [σ. 358, 80-87 Thurn]. Βλ. ακόμη Solovjev, «Srbi i vizantijsko pravo», σ. 29, και Krsmanović, *The Byzantine Province*, σσ. 192-194 και 201. Πρβ. και Ιω. Σκυλ., *Σύν. ιστ.* 23 [σ. 409, 5-6 Thurn] (: τῶν Σκούπων, τῆς μητροπόλεως Βουλγαρίας).

42. Ο I. Jordanov, «The Katepanate of Paradounavon according to the sphragistic data», *SBS* 8 (2003) 63-74, με βάση στοιχεία που προκύπτουν από σφραγίδες υποστηρίζει ότι το Παραδουνάβιο θέμα δημιουργήθηκε μετά το 1050 και η ίδρυσή του οφειλόταν στην αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση νομαδικών επιδρομών, κυρίως Πετσενέγκων. Βλ. ακόμη A. Madgearu, «The Military Organization of Paradounavon», *Byzslav* 60/2 (1999) 421-446· Krsmanović, *The Byzantine Province*, σσ. 194-198, και I. Božilov, «L'administration byzantine en Bulgarie (1018-1186): Le cas de Paristrion – Paradounavon (Paradounavis)», στο: Νικολάου – Τσιγκάκης (επιμ.), *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, σσ. 91-97.

43. Ο Antoljak, *Samuilovata država*, σ. 75, θεωρεί ότι η διάσπαση του κράτους του Σαμουήλ σε δύο τμήματα υπήρξε μεγάλη αλλαγή, αφού μάλιστα το Παρίστριον θέμα εκκλησιαστικά υπαγόταν στην Κωνσταντινούπολη και όχι στην Αχρίδα.

Σάββα έχοντας κέντρο το Σίρμιο (σημ. Sremska Mitrovica)⁴⁴, καθώς και η Σερβία⁴⁵, ενώ οι ακτές της Αδριατικής στον νότο αποτέλεσαν, όπως και παλαιότερα, το θέμα Δαλματίας. Οι περιοχές της Διόκλειας, της Ζαχλουμίας και της Βοσνίας, όπως και της Κροατίας, συνέχισαν να διοικούνται από ντόπιους ηγεμόνες, αποτελώντας μάλλον υποτελείς ηγεμονίες της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η περιοχή νότια της Σκόδρας (Skadar) συνέχισε να ανήκει στο θέμα του Δυρραχίου⁴⁶. Όσον αφορά την ονομασία του πρώτου θέματος, ο Βασίλειος διατήρησε το όνομα «Βουλγαρία» εις ανάμνηση αυτών που κατοικούσαν εκεί⁴⁷. Μάλιστα, αν και πρωτεύουσα του θέματος αυτού ήταν τα Σκόπια, ο Βασίλειος Β΄ επέλεξε την Αχρίδα ως εκκλησιαστική έδρα, ιδρύοντας ταυτόχρονα την αρχιεπισκοπή «Βουλγαρίας» (Αχριδών). Ο Νείλος Δοξαπατρός, «γραμματεύς των Πατριαρχείων εν Κωνσταντινουπόλει» και νομοφύλακας του κράτους, σε επιστολή του το 1143 προς τον βασιλιά της Σικελίας Ρογήρο έκανε λόγο για τη νέα αρχιεπισκοπή, διασαφηνίζοντας τις συνθήκες δημιουργίας και λειτουργίας της, και εξηγώντας ότι αυτή ουσιαστικά δεν σχετίζεται με τη Βουλγαρική

44. Βλ. Lj. Maksimović, «Organizacija vizantijske vlasti u novoosvojenim oblastima posle 1018. godine», ZRVI 36 (1997) 31-43· στον ίδιο, «Το Βυζάντιο και οι Σέρβοι», σσ. 80-82, και Krsmanović, *The Byzantine Province*, σσ. 198-201. Βλ. και T. Wasilewski, «Le thème byzantin de Sirmium-Serbie au XIe et XIIe siècle», ZRVI 8/2 (1964) [= *Mélanges Georges Ostrogorsky* 2] 465-482.

45. Βλ. V. Laurent, «Le thème byzantin de Serbie au XIe siècle», *REB* 15 (1957) 185-195, και Maksimović, «Το Βυζάντιο και οι Σέρβοι», σσ. 82-83.

46. Βλ. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, σσ. 296-298· βλ. ακόμη Maksimović, «Το Βυζάντιο και οι Σέρβοι», σσ. 83-85.

47. Βλ. Νικηφ. Γρηγ., *Ρωμ. ιστ.* 2, 2 [I 27, 7-15 Schopen]. Βλ. ακόμη Jireček, *BZ* 13 (1904) 193 (υποστηρίζει ότι το όνομα «Βουλγαρία» συνέχισε ανά τους αιώνες να παραμένει συνδεδεμένο με τον θρόνο του αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας)· Κονιδάρης, «Περί το ζήτημα της γενέσεως», σσ. 18-19· στον ίδιο, «Συνοπτική έκθεσις», σσ. 69 και 73-74 (θεωρεί ότι η ονομασία «αρχιεπισκοπή Βουλγαρίας» διατηρήθηκε, παρά την απώλεια του βουλγαρικού και κατόπιν σλαβικού χαρακτήρα της μετά την ίδρυση του πατριαρχείου του Τυρνόβου (1186/1187) και της αρχιεπισκοπής Πεκίου (1219), επειδή η Εκκλησία ήταν πάντοτε συντηρητική και δεν επέρχονταν εύκολα αλλαγές σε τίτλους)· Τρίτος, «Αχριδών Ιωάσαφ», σ. 412 (όπου σημειώνεται ότι στις πηγές η παραπάνω περιοχή μπορεί να αναφέρεται ως Βουλγαρία, βουλγαρική περιχώρος, το βουλγαρικό κλίμα κτλ., χωρίς όμως οι όροι αυτοί να έχουν εθνική σημασία)· Ταχιάος, «Το εφήμερο κράτος του Σαμουήλ», σσ. 186-187 (για τη χρήση του όρου βουλγαρικά θέματα τον 12ου αι.), και Κόλια-Δερμιτζάκη, «Η εικόνα των Βουλγάρων», σσ. 79-81. Λανθασμένα οι Săbeu – Krăstanov, «Ochridskata arhiepiskopija», σ. 10, θεώρησαν ότι ο Βασίλειος Β΄ με τη δημιουργία του θέματος αυτού ουσιαστικά χορηγούσε πολιτική αυτοδιοίκηση στον βουλγαρικό λαό.